

Till den akademiska frihetens lov

Till Finska Läkaresällskapets 150-årsjubileum 1985 hade författaren Benedict Zilliacus blivit inbjuden att skriva en festdikt, som han framförde under den solenna akten. Dikten bestod av sju separata avdelningar, av vilka en hade titeln Grundforskaren till politikern. Den avslutas med raderna "Vi måste forska för att överleva – de orden finns en mäktig sanning i. Och a och o är forskning som är fri!"

Under de senaste månaderna har betydelsen av att värna den akademiska friheten fått ny aktualitet. Politiker både i vårt land och utomlands försöker dra upp gränser för forskningsprogram och enskilda forskningsprojekt. I december 2024 föreslog vårt lands regering ändringar i lagen om Finlands Akademi. Enligt förslaget skulle lagen få en bestämmelse, enligt vilken skötseln av Akademiens uppgifter inte får stå i strid med Finlands nationella säkerhet, Finlands internationella förpliktelser eller Finlands utrikes- och säkerhetspolitik. Lagändringen ses som en del av ett nytt tankesätt i Europa, där internationella forskningsprojekt måste beakta säkerhetsfrågor.

Forskarsamhället var inte sent att reagera och varna för risken att utrikes- och säkerhetspolitiken kör över den vetenskapliga friheten. Våra tretton akademiker för vetenskap undertecknade ett gemensamt brev till forsknings- och kulturministern, där de framhåller att formuleringen att forskningen inte ska få stå i strid med Finlands utrikes- och säkerhetspolitik är alltför allmänt hållen och kan missbrukas om den skrivs in i lagen. Akademikerna upplever det som livsviktigt att forskare ska få komma med sådana synpunkter på utrikes- och säkerhetspolitiken som utgår från forskningsbaserad kunskap och att de ska få bevara sina möjligheter att komma med kritiska synpunkter. Det är totalitära stater som tillämpar censur, medan utrikes- och säkerhetspolitiken i demokratier ska vara öppen för offentlig debatt.

Från ministeriets håll har det framhållits att ingen har för avsikt att begränsa den akademiska friheten. Men forskarna har påmint om att regeringar och de som ska tillämpa lagen byts ut, och då kan det finnas risk för politisk styrning av den vetenskapliga verksamheten och för maktmissbruk, såsom att tysta ner en motståndare eller censurera forskningsresultat som avviker från ens egna uppfattningar.

Ett annat exempel som förskräcker: I februari 2025, efter att den nya republikanska administrationen tillträtt i USA, blev Helsingfors universitet utsatt för påtryckningar från amerikanska myndigheter att undvika vissa ord och termer i annonser om stipendier från organisationen Fulbright Finland, som delvis finansieras av USA. Det rör sig om ord som mänskliga rättigheter, ett jämlikt och inkluderande samhälle, kvinnor i samhället och klimatförändring. Samma krav har också riktats mot andra universitet och länder där Fulbright-understödd forskning bedrivs. Det har meddelats att stipendier som redan beviljats kan återkallas.

Ett upprop som uttrycker oro för hur den akademiska friheten och yttrandefriheten kan komma att påverkas av påtryckningar från USA har samlat hundratals namn vid Helsingfors universitet. Namninsamlingen vädjar till universitetens och yrkeshögskolornas rektorsråd att ta ställning mot politiska påtryckningar och censurering av högskolornas verksamhet, forskning och kommunikation.

I äldre tider var kyrkans och andra makthavares inflytande på universiteten stort. Att tänka fritt var inte alltid tillåtet och kunde till och med vara farligt. Historiens kanske mest kända exempel på att det kan vara kontroversiellt att komma med nya upptäckter och idéer är Galileo Galilei, som 1633 tvingades göra avbön för sitt erkännande av den heliocentriska världsbilden

i motsats till den geocentriska. Det skulle gå nästan tvåhundra år efter Galilei innan idén om rätten till fritt institutionellt tänkande och vetenskaplig frihet spirade i Europa i kölvattnet av franska revolutionen och upplysningstidens idéer. Det skedde i Berlin i det dåtida Preussen, där Wilhelm von Humboldt grundade det första moderna universitetet 1810. Ledord för Humboldtuniversitetet, som kom att bli sinnebilden för akademisk frihet, var begreppen *Lehrfreiheit* och *Lernfreiheit*. Universitetsanställda skulle fritt få välja forskningsämne, formulera sina frågeställningar, välja sin metod och publicera sina forskningsresultat. Studenterna skulle å sin sida ha frihet att följa sina intressen och välja sina utbildningsvägar. Modellen skulle präglas av fritt kunskapssökande och av att undervisningen vilar på vetenskaplig grund.

De ideal som formulerades vid Humboldtuniversitetet slog rot också i många andra europeiska och utomeuropeiska universitet, bland dem de nygrundade stora och sedermera världsledande nordamerikanska universiteten.

Sedan Humboldts tider har vikten av att forskningen är fri från politisk ideologi och inblandning från makthavare hållits i ett oräkneligt antal sammanhang. I praktiken har man tänkt att universiteten ska bidra till samhällsutvecklingen och bli en del av samhällsbygget, men framsynta statsmän har insett att det autonoma tänkandet är av största vikt för vetenskapen och har en effekt som på lång sikt gynnar samhället både direkt och indirekt. Efter andra världskriget började statsmakten i många länder formulera en forskningspolitik. För att förmedla statlig finansiering till forskarna inrättades forskningsråd. På detta sätt försökte man säkerställa att det är forskarsamhället självt som avgör vad man ska forska i. Samtidigt infann sig en risk för ökad statlig inblandning i forskningen.

2020-talet ser ut att föra med sig ett nytt hot mot balansen i relationen mellan akademisk frihet och statliga intressen. Vi lever i populismens tidevarv och i populismen ingår ett förakt för eliter, kunskap och forskning. Som ett led i hotet mot det demokratiska samhället äventyras också den akademiska friheten. Bland allmänheten urholkar populismen tilltron till forskning och vetenskaplig kunskap. Särskilt utsatt är den samhällskritiska forskningen. Det är mot den här bakgrunden som makthavarnas försök att inskränka den akademiska friheten får ses.

Det är berömvärt och angeläget att forskarsamhället har reagerat snabbt och starkt på försöken att begränsa den akademiska friheten. Dylika försök måste kvävas i sin linda. Att steg för steg anpassa sig till en alltmer bisarr och begränsande verklighet innebär slutet för sanningsökande och vetenskapligt tänkande. Det är inte önskvärt att lekmän, som inte tar forskning på allvar, ger sig i kast med att dra upp ramarna för forskningsarbetet.

Viktigt är att inte enbart enskilda forskare utan också ledande företrädare för universiteten klart och tydligt tar ställning och sätter ner foten. Vi har rätt att förutsätta en öppen och fördomsfri dialog mellan beslutsfattare och experter när det gäller frågor som rör den vetenskapliga friheten. För ett fruktbart samtal krävs att båda parter förstår att politiker ofta styrs av kortsiktiga nyttoaspekter och ekonomiska perspektiv och ett behov att visa handlingskraft medan vetenskapsidkarnas perspektiv utmärks av tålmod och långsiktighet. När forskaren i jubileumsdikten försöker få politikern att förstå att ”de förnämsta målen kan gömma sig långt bortom ögonblickets preferens” är det den akademiska frihetens röst som hörs.

Tom Pettersson